

**TƏLİM-TƏRBIYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ VƏ METODİKASI****COĞRAFIYA DƏRSLƏRİNDƏ TƏBİİ KOMPLEKSLƏRİ ÖYRƏNƏRKƏN  
XƏRİTƏLƏRDƏN İSTİFADƏ**

**Səmədova Nəhayət Qəşəm qızı, Sultanova Xəyalə Bəylər qızı**  
**Gəncə Dövlət Universiteti**

**Xankəndi şəhəri, Nizami Gəncəvi adına 4 nömrəli tam orta ümumi təhsil məktəbi**

**Xülasə:** Müasir müəllim həmişə fənnin məzmununu tələbələrə necə yaxşı və effektiv şəkildə çatdırmaq və biliyə nəzarət etmək barədə düşünür. Coğrafiya fənninin xüsusi xüsusiyyəti mətnin xəritə, diaqram, çertyoj, profil ilə birləşməsidir. Xəritəsiz coğrafiyanı öyrənmək olmaz.

Xəritənin coğrafiyada rolunu N.N.Baranski mükəmməl şəkildə müəyyən etmişdir: “Xəritə coğrafiyanın ikinci dilidir”, üstəlik dil daha qənaətcil və anlaşıqlıdır. Tələbələr üçün bu, elmi bilik və müxtəlif məlumat mənbəyidir. “Xəritəyə diqqət yetirin” – müharibədən əvvəlki illərdə məşhur rus coğrafiyaşünası Nikolay Nikolayeviç Baranski elə düşünürdü. Bu mövqe məktəb coğrafiyasının müasir tədrisi üçün aktual olaraq qalır. Müasir bir müəllim üçün çox müxtəlif məlumat axınından ən vacib, ən maraqlı və qavrayış üçün əlçatan olanı seçmək çox çətindir. Bu, xəritəni oxumaq və ondan lazımı məlumatları “almaq” qabiliyyətinə də aiddir. “Xəritə oxuma” anlayışı kompüter texnologiyasının müxtəlif bilik sahələrində, o cümlədən coğrafiyada tətbiqi ilə əlaqədar yeni məna kəsb etmişdir. Bununla belə, kağız xəritə hələ də məktəb coğrafiyası üçün əsas xəritələrdən biri olaraq qalır.

**Açar sözlər:** çaylar, coğrafi xəritə, fiziki xəritə, relyef

**Ключевые слова:** реки, географическая карта, физическая карта, рельеф

**Keywords:** rivers, geographical map, physical map, relief

Fiziki coğrafiya üzrə məktəb kurslarında təqdim olunan elmi biliklər sistemində təbiət kompleksləri haqqında biliklər mərkəzi yerlərdən birini tutur. Məktəblilər xəritələrdən istifadə edərək təbiət komplekslərini öyrənirlər. Onlar həm tam təbii komplekslərlə (fizioqrafik əyalətlərin və ya onların qruplarının rütbəsi), həm də fizioqrafik qurşaqları, zonaları və yarımzonları əhatə edən natamam olanlarla tanış olurlar. [1] Nümunə olaraq 8-ci sinifdə kartlardan istifadə imkanlarını nəzərdən keçirək. Tələbələr təbiətin ayrı-ayrı komponentlərinin və təbii-ərazi komplekslərinin fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərini həm dərslərin mətnindən, həm də xəritələrdən tərtib etmək bacarıqlarını təkmilləşdirməyə davam edirlər. [5] Fiziki xəritələr və standart planlarla işləmək üzrə 6-cı və 7-ci sinif kurslarında alınan təlim şagirdlərə artıq ilk mövzularda təbiətin ayrı-ayrı komponentlərinin səciyyələndirilməsi üzrə müstəqil iş üçün tapşırıqlar qoymağa, kursun regional hissəsində isə tələbələrin fərdi təbii komplekslərin müstəqil səciyyələndirilməsinə sürətlə keçməyə imkan verir. [9] ipik tapşırıqların nümunələri: “Atlas xəritələrindən və standart plandan istifadə etməklə (cədvəl 1), Böyük Qafqazın xarakteristikasını tərtib edin” “Şərqi Avropa və Qərbi Sibir düzənliklərinin çöl və meşə-çölünün təbii komplekslərini müqayisə edin; oxşar və fərqli cəhətləri izah edin”. [7]

**Cədvəl 1 – Tipik T.Ə.K. xüsusiyyətləri planı**

|                                           |                                                                                                                                                                                                                                                         |
|-------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| I. Coğrafi yer                            | 1. Ərazinin ekvator və baş meridianı nisbətən yeri. 2. Ərazinin dənizlərə və okeanlara nisbətən mövqeyi. 3. Nisbətən böyük relyef formalarının mövqeyi. 4. Nəticə: coğrafi yerləşmənin ərazinin təbii şəraitinə təsiri.                                 |
| II. Geoloji quruluş və faydalı qazıntılar | 1. Bu böyük ərazi hansı geoloji quruluşa uyğundur? 2. Daxili proseslər relyefdə necə özünü göstərdi? 3. Buzlaşma və neotektonik hərəkətlərin müasir relyefə təsiri necədir?                                                                             |
| III. Relyef xüsusiyyətləri                | 1. Hansı relyef formaları üstünlük təşkil edir və niyə? 2. Səthin ümumi mailliyi, dağların və düzənliklərin istiqaməti, hündürlüyü və uzanması. 3. Nəticə: relyefin iqlimə, çaylara, bitki örtüyünə təsiri.                                             |
| IV. İqlim xüsusiyyətləri                  | 1. İqlim əmələ gətirən amillər 2. İqlim şəraitinin xüsusiyyətləri 3. Nəticə: iqlimin çayların rejiminə və qidalanmasına, bitki örtüyünün təbiətinə təsiri.                                                                                              |
| V. Çayların xüsusiyyətləri                | 1. Çaylar hansı dəniz hövzələrinə aiddir? 2. Hansı çayların axınları üstünlük təşkil edir? Niyə? 3. Çayların qidalanması və rejimi, səbəbləri. 4. Çayların mühafizəsi və təsərrüfat həyatda istifadəsi tədbirləri. 5. Ən böyük çayların xüsusiyyətləri. |

Şagirdlərə təbii komplekslərin mahiyyətini anlamağa kömək edən ən mühüm tədris vasitələri ümumi coğrafi və fiziki xəritələrdir. [3] Amma biz konsepsiya və ideyaların formalaşmasında birliyə nail olmalıyıq. [10] Məsələn, iri təbiət komplekslərinin iqlimi və daxili suları öyrənilərkən atlas xəritələrindən və dərslik mətn xəritələrindən istifadə olunur. [2] Tələbələr onlardan hər bir bölgə üçün temperatur, yağıntı, üstünlük təşkil edən hava kütlələrinin istiqaməti, ümumi günəş radiasiyası və nəmləndirmə əmsalı haqqında kəmiyyət məlumatları seçirlər. Bu məlumatlar həm regionun kontur xəritəsində, həm də xəritələrdə qeyd oluna bilər. [6] Düz T.Ə.K.-lərin təbii zonalarını öyrənərkən kontur xəritələrindən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Tələbələrə bu bölgələri kontur xəritədə araşdırmaq tövsiyə olunur [8] Bu iş tələbələrə bitki örtüyünün yayılmasının hər bir regionda iqlim şəraitindən asılılığını müstəqil müəyyən etməyə imkan verir. Sonda qeyd edirik ki, xəritələrdən istifadə etməklə təbiət kompleksinin öyrənilməsi coğrafi zərfin əsas qanunauyğunluqları haqqında bilikləri genişləndirir və təbiət komplekslərinin öyrənilmə səviyyəsini dərinləşdirir.

### Ədəbiyyat

1. Адельмурзина И.Ф., Галкин А.В. Региональные карты образования: определение, содержание, классификация. -Воронеж: Воронежский государственный педагогический университет, 2019. – С. 204-208. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=41536469>
2. Аллаяров З.А. Личностно-профессиональное развитие учителя: теория и практика средового подхода. – Уфа: Инеш. 2016. – 140 с.
3. Атлас Республики Башкортостан. Под ред. И.М. Япарова. -Уфа: Китап, 2005. – 419 с. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=24590829>
4. Бакиева Э.В., Нигматуллин А.Ф., Хизбуллина Р.З., Якимов М.С. Использование интерактивных геопространственных ресурсов на уроках географии // Современные проблемы науки и образования. -2017. - №6. – С. 231. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=32390530>
5. Белогубец Я.А., Ильина Д.С., Николаева В.В., Черепанова О.А. Актуальные аспекты формирования регионального сетевого экспертного сообщества в сфере оценки

- качества образования // Научно-методическое обеспечение оценки качества образования. – 2018. – №2 (5). – С. 16-20. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=36531528>
6. Берлянт А.М. Картография: Учебник для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 336 с.
7. Берлянт А.М. Картография и геоинформатика в системе наук и учебных дисциплин // Геодезия и картография. – 2017. – №1. – С. 38-45. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=9456797>
8. Вафина З.А. Социальное картографирование как инструмент социальных проблем города // Стратегия устойчивого развития регионов России. – 2012. – №11. – С. 153–157. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=20929020>
9. Хизбуллина Р.З., Вильданов И.Р., Якимов М.С. Основы методики использования географических карт. Учебное пособие для учителей географии и студентов вузов естественногеографических направлений. -Уфа: Башкирский государственный университет, 2016. – 80 с. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=27607180>
10. Хизбуллина Р.З., Гильманова Г.Р., Адельмурзина И.Ф., Айманова Е.Е., Магасумов Т.М. Формирование приемов учебной работы для выполнения самостоятельных работ (на примере изучения причинно-следственных связей в географии России) // ЦИТИСЭ. – 2021. – №4. – С.287-297.

#### **ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КАРТ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ПРИРОДНЫХ КОМПЛЕКСОВ НА УРОКАХ ГЕОГРАФИИ**

*Самедова Нахаят Гашиамовна, Султанова Хаяла Байларовна*  
*Резюме*

Современный учитель всегда думает как лучше и эффективнее донести ученикам содержание предмета, провести контроль знаний. Особенностью предмета географии является сочетание текста с картой, схемами, рисунками, профилями. Без карт нельзя изучать географию.

Роль карты в географии прекрасно определил Н. Н. Баранский: "Карта – второй язык географии", притом язык более экономный и доходчивый. Для учащихся это источник научных знаний и разносторонней информации. Упор на карту» – так считал известный русский географ Николай Николаевич Баранский ещё в предвоенные годы. Это положение остаётся актуальным и для современного преподавания школьной географии. Современному учителю очень трудно из огромного потока разнообразной информации выбрать самое важное, наиболее интересное и доступное для восприятия. Это относится и к умению читать карту и «снимать» с неё необходимую информацию. Понятие «чтение карт» приобрело новый смысл в связи с внедрением компьютерных технологий в различные области знаний, в том числе и в географию. Однако до сих пор карта на бумажном носителе остаётся одной из основных для школьной географии.

#### **USING MAPS WHEN STUDYING NATURAL COMPLEXES IN GEOGRAPHY LESSONS**

*Samedova Naxayat Gasham, Sultanova Xayala Baylar*  
*Summary*

A modern teacher always thinks about how best and more effectively to convey the content of the subject to students and conduct knowledge control. A special feature of the subject of geography is the combination of text with a map, diagrams, drawings, profiles. You can't study geography without maps.

The role of the map in geography was perfectly defined by N.N. Baransky: “The map is the second language of geography,” moreover, the language is more economical and intelligible. For students, this is a source of scientific knowledge and diverse information. Focus on the map” – this is what the famous Russian geographer Nikolai Nikolaevich Baransky believed back in the pre-war years. This position remains relevant for modern teaching of school geography. It is very difficult for a modern teacher to choose from a huge stream of varied information the most important, most interesting and accessible for perception. This also applies to the ability to read a map and “remove” the necessary information from it. The concept of “map reading” has acquired a new meaning in connection with the introduction of computer technology in various fields of knowledge, including geography. However, the paper map still remains one of the main ones for school geography.

***Daxil olma tarixi 06 mart 2025-ci il***